

Олена Боряк (Київ, Україна)

СТАН ПОВИВАЛЬНОЇ СПРАВИ В ОДЕСІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДІЛОВОДСТВА ОДЕСЬКОГО ЛІКАРСЬКОГО УПРАВЛІННЯ)

Усвідомлення нагальної необхідності здійснення практичних кроків щодо поліпшення стану повивальної справи на теренах України припало на другу половину ХІХ ст. Саме тоді вималювалися перші послідовні дії міських властей. Досягнення якісних змін в організації родопомочі пов'язується також із розгортанням земської реформи. Створення земства на території Одеського повіту відбулося 1865 р. Серед основних завдань була розробка проекту забезпечення в Одеському повіті лікарсько-санітарного нагляду як складової системи земської медицини. Активну участь у розробці цього проекту, а також втілення його у життя, взяв лікар Яків Гольд.

Як свідчать матеріали засідання Одеських повітових зборів, які відбулися 12 вересня 1865 р., уже на кінець року було досягнуто певного прогресу в забезпеченні медичними кадрами такого великого міста на півдні України як Одеса. Більше того, було навіть констатовано наявність «надлишку» міських лікарів, фельдшерів, повивальних бабок, аптек і лікарень. Між тим зазначалося, що у повіті (йшлося, очевидно, про сільську місцевість) «поселянину-труженику» не було до кого звернутися за медичною допомогою¹. Окремо зверталась увага на необхідність надання жінкам-породіллям кваліфікованої медичної допомоги при пологах, а відтак поставало завдання підготовки кваліфікованих акушерок. Щоправда, кидається в очі, що пріоритетність саме цієї ділянки медичної реформи ще тільки-но усвідомлювалась, адже стверджувалося: «...большая часть родов оканчиваются правильно одними силами природы, и относительно редко приходится прибегать к помощи искусства». Відповідно, за проектом реформи пропонувалося, щоби в межах повіту повивальною справою займалися чотири акушерки. До їхніх обов'язків зокрема входило: з'являтися до породіллі за її першим викликом, якомога частіше навідуватися до жінок і надавати їм необхідні поради. Акушерки мали право не тільки тримати «помічниць», але й навчати їх практичним навичкам ведення пологів. При тому зверталась увага на те, що першочерговим завданням є передача їм «витончених» прийомів, а також правил, вироблених довготривалим досвідом і наукою. Окремо вказувалося на те, що помічниць варто брати із числа тих жінок, які вже мали навички «повивального мистецтва»².

Проте до підготовки медичних кадрів належало прикласти великих зусиль. До того йшлося про створення цілісної системи земських шкіл - фельдшерських та повивальних, і надання їм більш організованого характеру. Відкриття профільних навчальних закладів у м. Одеса відбувалося на тлі пошквального цього процесу також в інших містах України: 1841 р. було створено медичний факультет Київського університету святого Володимира, невдовзі там було відкрито кафедру акушерства; 1842 р. при Кирилівських богадільнях у Києві почала діяти перша фельдшерська школа; 1844 р. при Київському університеті були запроваджені Курси повивального мистецтва для жінок (з 1852 р. - Повивальний Інститут; 1873 р. реорганізований та 1883 р. ліквідований у зв'язку із заміною його на акушерську школу). Крім того, 1873 р. управляючий Київським учбовим округом видав розпорядження, аби викладачі Університету Св. Володимира приймали іспити на звання «повивальної бабки» від усіх осіб, які закінчили курси в земських повивальних школах.

В Одесі повивальну школу було відкрито при Павловському притулку 1868 року за ініціативою лікаря А. Лінке. 1892 р. її було перетворено на акушерську школу, а випускницям видавалося свідоцтво щодо присвоєння їм кваліфікації «повивальна бабка»³. Відомо, що за перші 15 років свого існування притулок прийняв 2587 породіль, з яких при пологах померла 31 жінка. Варто відзначити, що на той час це був найкращий показник не тільки в Російській імперії, але й у Європі⁴. У 1892 р. з'явилася школа для підготовки повитух при одеському пологовому будинку.

Поштовхом для відкриття нових навчальних закладів стало розроблення 1872 р. статуту і програми шкіл відповідного профілю (фельдшерських і повивальних). Передбачався чотирирічний курс навчання. Спочатку було вирішено викладати загальноосвітні дисципліни тільки в першому класі, але згодом, зважаючи на низький загальний рівень підготовки абітурієнтів, їх вивчення (загалом ішлося про 26 дисциплін) було продовжено до третього класу. Щорічно учні проходили практику в повітових лікарнях. Такі школи утримувалися за рахунок земств, перебували в безпосередньому підпорядкуванні губернської земської управи, яка визначала кількісний склад учнів, посилаючись на фінансові можливості та потребу у фельдшерах. Після закінчення навчання молоді фахівці одержували призначення і були зобов'язані відпрацювати згідно з розподілом не менше трьох років. Зауважимо, що в цей період до фельдшерських шкіл (так само, як і на медичні факультети університетів) набирали переважно чоловіків, - доступ жінок був обмежений (перша змішана школа у Одесі з'явилася 1877 р.). Проте повивальних шкіл це не стосувалося.

На початок 90-х років XIX ст. у Російській імперії (а в цей період переважна частина території України входила до її складу) вже сформувалась офіційна соціально-медична система організації родопомочі жінкам. Великою мірою вона базувалась на засадах, викладених у законодавчому посібнику під назвою «Свод законов и правительственных распоряжений о повивальных бабках, сельских повивальных бабках и повитухах» (1886 р.). Серед його принципових позицій вирізняються наступні: жінки, які отримали кваліфікацію сільської повивальної бабки, могли займатись акушерською практикою лише в містечках, слободах та селах. Серед сільських повивальних шкіл тут згадано школи у Харкові, Херсоні та Чернігові - загалом 22. Навчання у подібних губернських школах обмежувалося предметами: Закон Божий, російська мова, арифметика, теоретична та практична родопоміч⁵. Перелік предметів для викладання в земських повивальних школах додатково включав анатомію та фізіологію жіночої полові сфери, а також курс з акушерства. Повивальні бабки, які отримували атестат, виключалися з податкового стану, підпорядковувалися Медичному департаменту і призначалися на державну службу безпосередньо губернаторами або градоначальниками. Спеціально було наголошено на їхній моральній поведінці: «... должна быть благонравна, доброго поведения, скромна, трезва, в звании своем испытана и присягою обязана»⁶. Вони могли мати при собі учениць, але допускати їх до практичної діяльності не дозволялося (це було можливим лише за наявності свідоцтва). Обумовлювалися також складні випадки при пологах, коли «службова» повитуха була зобов'язана викликати лікаря або акушера (або, в разі їх відсутності, іншу «искусную бабку»), зокрема: у випадках, коли пологи тривали більше 12-ти годин; якщо це була двійня; у жінки спостерігалася сильна кровотеча; фіксувалося невірне положення плода; через одну годину після пологів не відходило місце тощо. Показово, що згідно з лікарським Статутом (ст. 188) повивальна бабка не повинна була відмовляти, коли «...неученые женщины, повиванием занимающиеся, призывают их на помощь; напротив, обязаны давать им нужные наставления и вообще стараться дать сим женщинам хорошие понятия относительно вспомоществования рождающим и младенцам, и истреблять их предрассудки и вредные обычаи; о примеченных же в пьянстве - доносить по начальству»⁷. Тут же зазначалося, що повивальна бабка може бути запрошена для судового медичного огляду («освидетельствования»), але тільки як помічниця судового лікаря (тобто не для самостійної експертизи). Очевидно, що практика повивальних бабок була багатоплановою (і часом непередбачуваною) - для цього в Статуті було обумовлено кілька можливих ситуацій: відмова бабки прийти до породіллі (штраф від 19 крб. - уперше, 50 крб. - вдруге, до 100 крб. - втретє). За аборти («преждевременное от беременности разрешение») призначалося покарання від 2-х до 4-х місяців арешту, а також церковне покаяння. Окрема кара передбачалася за неповідомлення начальству про випадки самоаборту, невчасне повідомлення лікаря про надзвичайну ситуацію, зокрема народження «странного и необыкновенного урода» тощо - переважно арештом на термін від двох до чотирьох місяці⁸. Найсуворішим було покарання за позбавлення життя «урода жизни» - «по невежеству или суеверию, посягательство на жизнь существа, рожденного от человека и, следственно, имеющего человеческую душу» - за це присуджувалося позбавлення всіх прав, заслання до Сибіру, відправлення у виправні арештантські роти, а також церковне покаяння⁹.

Про динаміку зростання кількості повитух у м.Одеса свідчать матеріали Звіту Медичного департаменту Міністерства внутрішніх прав за 1881 р. Так, повідомлялося, що у місті налічувалося 67 повивальних бабок (для порівняння - лікарів було 96 на 217 тис. міського населення)¹⁰. У наступні два роки відомості про повитух у Звіті не подавалися, а 1884 р. у м. Одеса згадується 32 повивальні бабки¹¹. На початку 1890-х років ситуація почала покращуватись: у Звіті за 1892 р. доповідається про наявність 96 повивальних бабок, з них 92 - «вольнопрактикуючих». Повідомляється також про дозвіл, наданий Вірі Герман відкрити в Одесі «притулок» на 1 ліжко для вагітних і породіль¹². Як бачимо, в умовах міста приймання пологів, на відміну від сільської місцевості, вже набувало рис контрольованості.

Вивчення діловодства Одеського міського лікарського управління дало можливість виявити окремі теки документів, які свідчать про увагу міської влади до породіль, а відтак - їх головних помічниць. Вони дають можливість детальніше розглянути стан повивальної справи в Одесі у другій половині XIX - на початок XX ст. Показовою є справа Одеського лікарського управління про службу міської повивальної бабки Дар'ї Дмитрівни Трофимової, розпочата 1877 р. На той час повитусі було 25 років. Із справи ми дізнаємось, що вона склала іспит в Університеті Св. Володимира в Києві й 14 травня 1874 р. отримала звання «повивальної бабки» з відзнакою, про що отримала свідоцтво. Одеською міською повивальною бабкою була призначена медичним департаментом Міністерства внутрішніх справ у березні 1878 р. Її щорічний прибуток складав 286 крб. Вона виконувала свої обов'язки й надавала допомогу породіллям до 1 квітня 1912 р. (саме цією датою підписано її «прошення»), тобто звільнилася з посади у віці 62 роки, після більше ніж 30 років «служби». Дозволимо собі оприлюднити довідку щодо стану її здоров'я: «Сухие хрипы в легких, расширение объема легких, тоны сердца очень глухи, пульс среднего наполнения. Варикозное расширение вен на ногах, отек голени в нижней трети, одышка резко выражена при ходьбе»¹³. Припускаємо, що саме специфічна праця повитухи, яка повсякчас була пов'язана із фізичними навантаженнями, далася взнаки на схилі її років.

Так, джерела свідчать, що у ході розгляду Справа повивальної бабки Марії Денисової, яка містить її «Прошення», датоване 4 березня 1887 р., дає можливість зрозуміти особливий порядок відкриття в Одесі «притулку для вагітних і породіль». У архівній справі йдеться про таку установу «на два ліжка», що відкривалася по вул. Херсонській, 22. Як свідчать документи, передусім було перевірено її санітарний стан. «Городовой врач», зокрема, доповідав у Одеське лікарське Управління: «...убежище удовлетворяет всем требованиям в санитарном отношении; состоит из одной светлой, сухой, хорошо вымытой комнаты, которая содержится в большом порядке...». Наступним кроком було проведення для повивальної бабки іспиту «... в знании правил ухода за беременными, родильницами, роженицами и новорожденными», де Денисова виявила «задовільні знання» (іспит датується 30 квітня 1887 р.). Тоді ж повитуха дала підписку із зобов'язанням виконувати всі належні для її ремесла постанови та правила, включно із обов'язком «обеззараживающего ухода». І лише після всіх цих «формальностей» до Медичного департаменту міністерства внутрішніх справ було передано повідомлення про надання повивальній бабці Денисовій дозволу на відкриття «убежища» на 2 ліжка. До слова, проіснувало воно близько 10 років - до травня 1898 р.¹⁴

Про освіченість і майстерність міських повитух свідчить архівна справа під назвою «Історія пологів». Передусім вражає її обсяг - сім аркушів великого формату щільного почерку. Це професійний опис перебігу пологів у 25-річній селянки Ксенії - уродженки Подільської губернії, яка знайшла в Одесі роботу у якості прислуги, і мешкала на вул. Єврейській, буд. 9. Історія її «хвороби» містить найдетальніший епікриз, що включає в собі результати зовнішнього та внутрішнього огляду, «механізм» пологів (із залученням медичної термінології на кшталт «приспособування діаметрів»; «момент вигнання» та ін.). Загалом пологи у жінки тривали вісім годин, народився хлопчик вагою 2.700 кг, зріст - 49 см. Одразу після народження йому була зроблена профілактика проти захворювань очей (гонобленореї).

З огляду на сказане, можливо констатувати, що, починаючи з другої половини XIX ст. в Одесі (як і загалом в Україні) у соціальній системі родопомочі робилися суттєві кроки.

Внаслідок послідовних організаційних заходів, запропонованих як владою, так і лікарською громадою, у великих містах породіллі вже на початку ХХ ст. могли розраховувати на кваліфіковану допомогу дипломованих акушерок.

¹ Ніточко І.І. Історія розвитку медицини на Одещині. Дореволюційний період / І.І.Ніточко, І.Л.Комаровський, О.А.Корецька. - Одеса: Прес-кур'єр, 2011. - С. 40.

² Там само. - С. 42.

³ Кобзарь Н. Из истории среднего медицинского образования в России: к 100-летию Повивальной школы при Павловском приюте в Одессе // Медицинская помощь. - 1993. - № 6, ноябрь-декабрь.

⁴ Кобзарь Н. Где рождались одесситы // Одесские известия. - 2001. - 5 сентября.

⁵ Список статей свода законов и правительственных распоряжений о повивальных бабках и повитухах. - СПб., 1886. - С. 1, 6.

⁶ Там само. - С. 20.

⁷ Там само. - С. 27.

⁸ Див.: Там само. - С. 30, 32.

⁹ Там само. - С. 33.

¹⁰ Ніточко І.І. та ін. Вказ. праця. - С. 265.

¹¹ Там само. - С. 271.

¹² Там само. - С. 305, 309, 310.

¹³ Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. 322. - Оп. 1. - Спр. 91. - Арк. 4.

¹⁴ ДАОО. - Ф. 322. - Оп. 1. - Спр. 116. - Арк. 3, 7.

Тетяна Боряк (Київ, Україна)

ГОЛОДОМОР У МІСТАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Голодомор традиційно сприймається як трагедія переважно українського селянства. Такий підхід є раціональним, адже селянство становило 85% населення країни. Однак такий ракурс досліджень призвів до того, що з поля зору дослідників випало міське середовище часів Голодомору. Зокрема, цілеспрямована робота із запису усної історії фокусується майже виключно на селянах, лишаючи диспропорційно малий відсоток свідчень з усної історії містян. З огляду на відхід покоління безпосередніх очевидців Голодомору, дослідникам лишається все менше можливостей для запису усної історії від містян - тодішніх робітників, чиновників (оскільки такі люди на час Голодомору були дорослими, то їхнє покоління відійшло ще раніше, а їхні діти навряд чи розумілись у своєму віці на той момент у складнощях системи постачання і його нормуванні); трохи більше - для запису свідчень від дітей та юнацтва, що проживали у містах.

Натомість архівні документи загалом містять більше відомостей про життя містян, ніж селян, під час Голодомору. Основною джерельною базою первинної ланки є фонд Наркомату постачання СРСР, документи якого зберігаються у Російському державному архіві економіки (фонд № 8043, 1930-1934, один опис, 514 справ (крайні дати документів 1925-1934); фонду Центрального статистичного управління (ЦУНГУ Держплану СРСР у 1931-1941) (Ф.1562, понад 100 описів). Тут простежується чітка закономірність: чим вищий рівень джерела, тим складніше простежити реальний стан справ та виконання цього документа на практиці. Документи місцевого рівня уже дають змогу простежити, як втілювались з життя часто оптимістичні і райдужні розпорядження вищих інстанцій. Тому потрібне окреме дослідження, яке б спів-ставило наявні документи Наркомату постачання СРСР з документами відповідних інституцій уже республіканського рівня на предмет виконання (повного, часткового) чи взагалі невиконання вказівок керівного органу з огляду на обмеженість чи відсутність ресурсів.